

УДК: Р 947. 083 (71-72) Р 477 (1-2)

СУСОРОВ С.В.,

Херсонський національний технічний університет.

Сусоров Сергій Вікторович (1969 р. н.). Кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету. В 1992 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. З 1992 р. аспірант заочного відділення Херсонського індустріального інституту. В 1994 р. захистив дисертацію: "Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності неонародницьких партій у 1902-1907 рр. (на матеріалах України)".

ОСТАННІЙ ШАНС ІМПЕРІЇ? (ДО ПРОБЛЕМИ НЕВДАЧІ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ)

У статті аналізуються причини провалу столипінської аграрної реформи. Зроблено висновок, що головними з них були запізнілість та неможливість поєднання прогресивного аграрного типу економіки з феодално-політичним устроєм.

The article analyses Stolipin reform failure. The conclusion is that one of them was lapse of time and impossibility for indegration of progressiue agratian economy with feodal political state system.

Історія України ХХ століття завершилася, а ХХІ почалося під знаком не затихаючих дискусій і роздумів навколо проблем подальшого розвитку країни. Подібна ситуація спостерігалася на зламі ХІХ і ХХ століть, коли у суспільно-політичному житті Російської імперії розгорнулася жвава дискусія з приводу аграрно-селянської проблеми. Вона була проявом спроб вирішення глобального завдання: яку модель соціально-економічного розвитку обере Росія в майбутньому. Ця дискусія не була випадковою. Як відомо, основою всіх феодалних пережитків і матеріальним оплотом панування самодержавства був аграрний уклад в економіці Російської імперії. Тому центральною ланкою перетворень і запорукою подальшого розвитку країни було вирішення аграрної проблеми, оскільки мова йшла про корінні зміни у житті селянства – найбільш чисельної групи тогочасного населення, зайнятого в основній галузі господарства. До селянської проблеми, як головної в громадському житті, зводилися всі інші: соціально-економічні та політичні. Без її вирішення неможливим був ривок уперед в індустріальному розвитку, загальна модернізація країни і подолання її відсталості.

Складовою частиною селянської проблеми було аграрне питання, яке охоплювало весь комплекс економічних відносин у сільському господарстві. Саме воно, відіграючи на певних етапах вирішальну роль у тих чи інших подіях, разом із наявністю різних факторів громадсько-політичного, національного, культурно-просвітницького характеру створювало цілий комплекс перешкод на шляху подальшого розвитку країни, які й становили аграрно-селянську проблему.

Аграрне питання постійно перебувало в центрі уваги радянських науковців [1]. Однобічно – викривлений концептуальний підхід характерний для їх робіт, не дивлячись на значні здобутки, зменшував їх наукову цінність. Зрозуміло, це не вина науковців радянської доби, адже вони фактично змушені були відмовитись у тих умовах від об'єктивного розгляду даної проблеми через тиск партійно – ідеологічної системи. Тому вони фактично не розглядали і аналізували роботи дореволюційних авторів [2], позиція яких часто суперечила пануючий у той час концепції з аграрного питання. Не дивлячись на вказані недоліки цих робіт, вони містили значний і маловідомий фактичний матеріал, цікаві зауваження й ґрунтовні висновки. Таким чином, назріла проблема відмовитися від минулих стереотипів, ідеологічних нашарувань попередніх часів і об'єктивно розглянути цю проблематику. У цьому контексті головним завданням даної статті є з'ясування причин невдачі столипінської аграрної реформи, а також чи могли тогочасні заходи врятувати імперію.

Спроба широкомасштабних змін у сільському господарстві, вжитих самодержавним урядом, як відомо, отримала назву столипінської аграрної реформи. В наш час вона викликає підвищений інтерес і суперечливі оцінки. У наукових колах щодо столипінських реформ висловлювалися різні думки. Радянська історіографія розглядала ці процеси, акцентуючи увагу, головним чином, на загостренні класової боротьби, не сприйнятті більшістю населення урядових заходів і, нарешті, на провалі, як кінцевому результаті столипінських реформ [3]. Щоправда,

наприкінці минулого століття деякі вчені висловили думку, що реформи, зокрема селянська, завершені не були – їх перервала Перша світова війна [4]. На наш погляд, столипінські реформи були з самого початку приречені на провал. Як відомо, вони повинні були виправити попередні недоліки й остаточно ввести імперію в рамки загальносвітових стандартів розвитку. Її автори твердили, що для реалізації їх задумів потрібно близько двадцяти років. Справді, з часом процес перетворень став би незворотнім. Однак, історія цього часу не відвела. Російська імперія фактично агонізувала. Шанси на виживання були втрачені [Детальніше: 5].

На наш погляд, не можна однозначно визначити причини невдачі столипінської аграрної реформи. Тут відіграли своєрідну фатальну роль причини об'єктивного характеру й фактори, що негативно вплинули на хід самої реформи. До стратегічної причини невдачі слід віднести її запізнілість. Столипінська реформа була приречена самим часом. Викликана революційними подіями 1905-1907 рр. вона вже була неспроможна зупинити маховик історії, що призвів до фатальних для Російської імперії подій. У цьому контексті можна говорити, що лютий 1917 р. був об'єктивно запрограмований.

У цьому контексті беззастережно погодитися з позицією радянських науковців, щодо провалу столипінських перетворень, неможна. Безумовно, реформа об'єктивно сприяла збереженню поміщицького землеволодіння, але, як відомо, її головна мета полягала у створенні селянського господарства фермерського типу. При цьому потрібно мати на увазі той факт, що поміщицьке землеволодіння почало швидко скорочуватись особливо на початку ХХ століття і переважно власниками поміщицької землі ставали заможні селяни. Можна погодитися з думкою про те, що якби ця тенденція тривала і далі, то селянське землеволодіння стало б переважаючим в аграрному секторі України, як це мало місце в інших країнах Європи [6].

Звичайно, реформа дала, і не безумовно, не могла не дати, свій короткотривалий позитивний ефект, адже її головний економічний сільськогосподарський вектор був заданий вірно. Однак, не варто забувати й інших аспектів, про які свого часу писав російський дослідник П.М. Зирянов. Він стверджував, що певні успіхи реформи були спричинені кількома факторами внутрішнього і зовнішнього характеру. По-перше, у 1907 р. були скасовані викупні платежі [7]. На наш погляд, з цим твердженням не можна погодитися в тому сенсі, що це не зменшило податковий тягар селян. Скасування викупних платежів дала селянству імперії економію коштів на суму у 64 млн руб. Однак, на селян звалилася ціла хвиля збільшення іншого роду податків. З 1907 до 1912 року лише земські збори збільшилися на 24 млн руб і досягли 63 млн руб. Непрямі податки за цей же час виросли на 29 млн руб. Податок на горілку зріс на 256 млн руб. Непрямі податки (на цукор, тютюн, керосин і сірники) зросли на 48 млн руб і перекладалася на селян у ціні споживчих товарів, послуг, частини промислового збору, митних і державних податків, які в результаті дали приріст витрат селян ще на 36 млн руб [8]. Іншими словами, царський уряд, скасувавши викупні платежі, збільшив інші види податків у 5,6 рази.

По-друге, за словами П.М. Зирянова закінчилася світова сільськогосподарська криза і почалося зростання цін на зерно. У цій ситуації деякі дивіденди отримали і селяни. По-третє, зменшення поміщицького землеволодіння привело до скорочення кабальних

форм експлуатації. По-четверте, за весь період проведення реформи був лише один неврожайний рік, зате потім двічі поспіль були чудові врожаї (1912, 1913 рр.) [7].

Проте, головне завдання – створення у масовому порядку хутірських і відрубних господарств – досягнуто не було. Розрідiti сільськогосподарське населення центральних районів Російської імперії за рахунок переселень на Схід вдалося лише частково. Реформа створила більше проблем на селі, аніж їх розв'язала. Споконвічний конфлікт між селянином і поміщиком чи куркулем тепер доповнювався протистоянням між обциником і відрубником чи хutorянином. Цей конфлікт об'єктивно витікав із неможливості існування антагоністичних методів господарювання: феодалного (обцинно-подвірного) і капіталістичного (відрубно-хутірського).

Один із сучасних російських дослідників А.А. Іскадеров писав щодо невдачі реформ: “Мало не основна причина полягала в тому, що реформи проводилися в умовах, коли зберігалися дуже сильні феодалні й напівфеодалні відносини, які пронизували практично всі державні, політичні і господарські структури” [9]. Реформи постійно наштовхувалися на спротив сил, які представляли стару, “патріархальну” Росію. Ініціатори реформ часто йшли на політичні поступки і соціальні компроміси. Це призводило до гальмування темпів реформ або ж взагалі від відмови першочергово проголошених цілей. За словами того ж автора, реформатори намагалися поєднати антагоністичні речі: феодалну державну владу з реформами, спрямованими на капіталізацію російського суспільства [9]. Відсутність широкої соціальної бази реформ, що проводилися “зверху” і як наслідок посилення державного втручання в економічні відносини, що, у свою чергу, призводило до насильницьких заходів представників влади всіх рівнів. Це викликало величезне незадоволення навіть серед тих прошарків громадськості, в чиїх інтересах вони проводилися. Зрозуміло, що аграрна реформа не могла обійтися без насильства, особливо коли доводилось ліквідувати черезсумжжя, межі й інші недоліки землекористування, що часто призводило у відкриті сутички селян із правоохоронцями.

“Косність” російського самодержавства, становий егоїзм і консерватизм дворянства, соціально-політична недалекоглядність російської буржуазії та недостатньо високий культурний рівень основної маси населення країни, особливо селянства з його відданістю старим нормам господарювання і громадського життя, являли собою потужний депресивний фактор, який гальмував буржуазну модернізацію країни.

Можна погодитися з російськими науковцями, які свого часу писали: “Весь досвід розробки і реалізації столипінських реформ показує, що самодержавство, навіть потрапляючи в кризову ситуацію, постійно запізнювалося з перетвореннями, а зважившись на них, не могло звільнитися від протиріч, непослідовності, від бюрократизму в ході їх реалізації. Воно, значною мірою, тяжіло до минулого, постійно оглядаючись назад. Кожен крок вперед, як правило, був вимушеним, робився під тиском надзвичайних обставин і мав за мету, перш за все, стабілізацію режиму” [10].

Звідси витікали й тактичні прогалини реформи. Однією з найголовніших проблем була фінансова. Один із російських істориків слушно відзначав, що неуспіх створення господарств нового типу було приречено саме через невизначеність розмірів, джерел і системи фінансування аграрної реформи, й перш за

все, допомоги відрубникам і хуторянам. Адже без своєчасної, а головне, достатньої допомоги на успіх утворення нового виду власності не можна було розраховувати [11]. Максимальний розмір фінансової допомоги селянам у 1907-1914 рр. становив 150 руб, за іншими даними – 165 [12] на місяць же конкретну суму визначали землевпоряджувальні комісії [13]. Витрати сім’ї в перший рік господарювання на новому місці становили 800 руб одночасних розходів і плюс 267,82 руб постійних щорічних витрат. При двох конях і чотирьох коровах селянин отримував прибуток у розмірі 331 руб. Після розрахунків із Селянським банком, якщо справи велися через його посередництво, сплати земського й поземельного податку, громадських зборів залишалося лише 5,27 руб чистого прибутку. Навіть при 15-десятинному наділі хуторянин із труднощами зводив кінці з кінцями, але ж більшість селян мала менші наділи [12].

До агрономічної допомоги уряд приступив лише в 1910 р., виділивши 2 млн рублів. Ще 4 млн було виділено у наступному 1911 р. Загальні витрати Департаменту землеробства у 1914 р. становили 35 млн руб. Земства на землеоблаштування виділили у 1913 р. – 19 млн руб. Результати такої допомоги були незначні через недосвідченість агрономії, яка не мала досвіду і знань [12].

Тут ми підходимо до причини, що становить психологічну складову невдачі реформ. Справа у тому, що переломити багатовіковий уклад мислення селянства за короткий час було практично неможливо. На жаль, саме психологічний фактор часто ставав на перешкоді у проведенні будь-яких реформ чи нововведень. Адже до тих пір поки людина сама не усвідомить необхідності змін свого існування, жодна ідея про неї не буде знаходити відгуку, не дивлячись на те, від кого вона б вона не надходила. У цьому контексті роль держави повинна була б полягати як у створенні необхідних умов для цього, так і у створенні господарств нового типу, які б прикладом свого власного існування показували шлях виходу зі скрутного економічного становища.

У цьому контексті велику вагу мав освітній фактор. Впровадження реформи гальмувалося низьким рівнем освіченості селян. Один із російських дослідників із цього приводу відзначав: “Однією з головних перешкод на шляху економічного прогресу села була низька культура землеробства та безграмотність переважної більшості виробників...” [14]. Свого часу один із російських дослідників наголошував, що необхідно вести боротьбу з селянським невіглаством, проти якого прості школи грамотності мало допомагають. “Необхідна школа практичного характеру, – писав він, – особливо сільськогосподарська... <...> Потрібно розповсюдження в селянському середовищі сільськогосподарських знань...” [15]. Жодна з європейських країн не витратила на початку ХХ століття на освіту так мало, як Російська імперія. Витрати на початкову освіту одного жителя Німеччини становили – 3,43 руб, Англії – 2,36 руб, Франції – 1,66 руб, Росії – 0,31 руб [12]. Земські органи, щоб зблизити викладання в земських школах із потребами господарського життя, подекуди вводили так звані необов’язкові предмети: рукоділля, садівництво, городництво, виноградарство та різні ремесла [16]. Звичайно уряд посилено розповсюджував літературу і газети, що “встановлювали правильний погляд на урядові заходи” [17]. Однак, це не мало великого впливу на

сільське населення через величезну безграмотність. У Полтавській губернії відстань від сільських населених пунктів до найближчої школи становила від однієї до восьми верст, у Харківській – 10-20 верст. Розташування навчальних закладів було дуже нерівномірним. За неповними даними 200 великих поселень Чернігівської губернії зовсім не мали шкіл, а в одному лише Старобільському повіті, Харківської губернії жителі 228 сіл і хуторів, взагалі, були позбавлені можливості відвідувати школу. За даними всеросійського перепису 1897 р. у трьох губерніях Лівобережної України налічувалося лише 14,5 % грамотних осіб [18].

За словами російського історика А.А. Іскандерова, автори реформи прекрасно розуміли необхідність широкого будівництва сільських шкіл, залучення в систему народної освіти великих мас сільського населення – без чого позитивний результат реформи був би неможливим [19].

Підводячи підсумки, необхідно відзначити наступне. Суть аграрного питання – економічного аспекту комплексної аграрно-селянської проблеми зводилася до того, що основним гальмом у розвитку галузі були пережитки феодального ладу у вигляді екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва. Це підтверджується і тим фактом, що в даний період у розвинутих країнах світу землі на душу населення було менше, але інтенсивна система землеробства давала можливість пристойно жити і земельне питання не стояло там так гостро, як в Україні чи Росії.

Розв’язати аграрну кризу можна було лише низкою заходів економічного, соціального, політичного, правового, національного і культурного характеру. Впровадження їх у життя зробило б селянина вільним господарем на своїй землі і повноправним громадянином. Вирішення аграрного питання лежало на шляху до створення необхідних умов для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва разом із розвитком інших галузей економіки, в першу чергу, промисловості, яка могла б поглинути надлишкове населення села.

Століпінська аграрна реформа, в цілому вірно намітила економічні орієнтири, на наш погляд, не могла розв’язати аграрно-селянську проблему. Для її розв’язання потрібен був комплекс заходів, що виходили як за межі самого існування самодержавного ладу – основи імперії, так і самої імперії. В той же час П.А. Століпін намагався проводити реформи в рамках збереження самодержавного ладу і його політичних структур.

Взагалі, на нашу думку, ключовим, поворотним моментом у житті Російської імперії та народів, які входили до її складу, була доба реформ Петра І. Його кріпосницька спрямованість у галузі промисловості деформувала процес оформлення буржуазії. Його соціальна політика призводила до того, що відбувалося “омертвіння” капіталу, який спрямовувався не на розвиток виробництва, а на придбання нових кріпаків та землі. Підприємці були “вмонтовані” у кріпосницьку систему, не відчували своєї соціальної своєрідності, а тому в них не виникало і корпоративної, класової свідомості [20]. У той час як у Європі буржуазія відкрито заявляла про свої претензії владі, в Росії йшов протилежний напрям розвитку. Підприємці, що купували кріпаків, намагалися підвищити свій соціальний статус – стати дворянами.

Яскравий приклад – історія баронів Строганових і Демидових.

Ця тенденція була безпосереднім наслідком розвитку кріпацтва у промисловості. Лише Петру I спала на думку ідея утворити кріпацьку фабрику і це в той час, коли промисловість Європи розвивалася на основі вільнонайманої праці. Феодальна промисловість настільки підірвала паростки нових соціальних сил, що клас дворянства став монополістом у соціально-економічному і політичному житті країни ще майже на століття. На долю Олександра II випало те, чого не здійснив Петро I – створити основи буржуазного ладу і на цій основі провести модернізацію Російської

імперії. Реформи 60-70 рр. XIX століття не відзначалися послідовністю, адже були проведені під тиском внутрішніх (селянські заворушення), а головне, зовнішніх (катастрофічна поразка в Кримській війні та її наслідки) обставин. Не отримавши свого логічного завершення – зміни політичного устрою, реформи привели до радикалізації суспільно політичного руху. Монархія втратила свою останню можливість. Пусковий механізм революції було запущено. Столипінські реформи повинні були виправити попередні недоліки і ввести Росію у рамки європейських стандартів розвитку.

Можна сказати, що столипінська реформа була приречена на провал із самого початку, бо не мала

ЛІТЕРАТУРА

1. Грунтовний огляд радянської історіографії з цього питання див.: Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90 рр. XIX ст.). – К., 1970. – С. 11-15; Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977. – С. 15-19; Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. – М., 1989. – С. 4-10.
2. Аналіз і критику цих праць подано в роботі радянського дослідника С.М. Дубровського: Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – М., 1975. – С. 13-18.
3. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні. – Б. м., 1931; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М., 1963; Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. – М., 1973; Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914. – К., 1976; Герасименко Г.А. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики. – Саратов, 1985; Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа. (Мифы и реальность) // История СССР. – 1991. – № 2; Анфимов А.М. Тень Столыпина над Россией // История СССР. – 1991. – № 4 та інші.
4. Наприклад: Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке // Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С. 36; Кимитака М. Столыпинская аграрная реформа и российская агротехническая революция // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 196.
5. Сусоров С.В. Партія соціалістів-революціонерів і столипінська аграрна реформа. – Херсон, 1998. – С. 3-8.
6. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. (Далі – УІЖ). – 1996. – № 1. – С. 7, 9-10.
7. Зырянов П.Н. Петр Столыпин: политический портрет. – М., 1992. – С. 63.
8. Анфимов А.Н. Неоконченные споры // Вопросы истории. – 1997. – № 7. – С. 87.
9. Искандеров А.А. Российская монархия, реформы и революция // Вопросы истории. – 1994. – № 1. – С. 113.
10. Корелин А.П., Шаццло К.Ф. П.А. Столыпин. Попытка модернизации сельского хозяйства России // Судьбы российского крестьянства. – М., 1995. – С. 51.
11. Анфимов А.Н. Неоконченные споры // Вопросы истории. – 1997. – № 7. – С. 85.
12. Зайцева Л. Земельные отношения в России в начале века и аграрная реформа Столыпина // Экономист. – 1994. – № 2. – С. 92.
13. Зайцева Л. Земельные отношения в России в начале века и аграрная реформа Столыпина // Экономист. – 1994. – № 2. – С. 85.
14. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 70.
15. Ермолов А.С. Наши неурожаи и продовольственный вопрос. – Ч. II. Итоги прошлого и задачи будущего. – СПб., 1909. – С. 173, 174.
16. Грищенко М.М. Великодержавна політика царського уряду в питанні освіти трудящих України // УІЖ. – 1968. – № 7. – С. 54.
17. Дубровский С.М. Столыпинская аграрная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М., 1963. – С. 185.
18. Борисенко В.Й. Про стан освіти селян на Лівобережній Україні в пореформений період (1861-1900 рр.) // УІЖ. – 1975. – № 8. – С. 106.
19. Искандеров А.А. Российская монархия, реформы и революция // Вопросы истории. – 1994. – № 1. – С. 109.
20. Анисимов Е.В. Время петровских реформ. – Л., 1989. – С. 299.